

NÉMETH GYÖRGY

Kritias

Egy íróból lett politikus és zsarnok szellemi fejlődése

Kr. e. 404-ben, a peloponnésosi háború elvesztése után Athénban a megszálló spártai csapatok segítségével egy harminc fős testület vette át az uralmat. E testület feladata volt végrehajtani a spártaiak szája ízének megfelelő rendszerváltást. A harmincak uralmának nyolc hónapja alatt mintegy ezerötyszáz athéni polgár és ottlakó idegen pusztult el, tízezrek pedig vidékre vagy más államok területére menekültek. A források emiatt harminc zsarnokként emlegetik az eredetileg törvényösszeíróknak (*syngrapheis*) nevezett testületet. A *syngrapheis* egyik vezetője egy ismert író volt, Sókratés egykori tanítványa, Kritias.

Kritias élete Kr. e. 404 előtt

Ha megvizsgáljuk, milyen életpályát futott be Kritias azelőtt, hogy a harmincak tagja lett, meglepően kevés adatot találunk. Nincs róla tudomásunk, hogy bármiféle politikai szerepet játszott volna, mielőtt letartóztatták a Hemokopidák, a Hermés szobrok megcsenkítóinak pere során, és rokona, Andokidés védőbeszéde hatására szabadon engedték (Kr. e. 415). Korábbi életének néhány jelenetét, amely a carteri rendszerezés szerint eleinte bizonyára a nemes ifjak, majd pedig a *rich quietisteknek*, a közélettől visszavonult gazdag athéniaknak az életformáját követte,¹ Platón dialógusai őrizték meg, már amennyiben e dialógusokat forrásértékűnek tekinthetjük. Kritias az alábbi dialógusokban szerepel:

dialógus:		a dialógus fiktív időpontja: ²
Charmidés	153 A skk.	Kr. e. 432 k.
Prótagoras	316 A	Kr. e. 432
Timaios	19 E skk.	Kr. e. 421
Kritias	106 B skk.	Kr. e. 421
Eryxias	396 A skk.	Kr. e. 421–415 között ³

¹ Carter, L. B.: *The Quiet Athenian*. Oxford, 1986. 52–75.; 99–130. (a továbbiakban: Carter 1986.)

² A platóni dialógusok lezajlásának időpontja természetesen valamiféle fiktív időben képzelhető el, amelyben különböző, nem egy időben történt események és nem egyszerre Athénban tartózkodó személyek egy időpontba vannak kivetítve. A kronológia adatait M. Raoss 1946-ban írt tanulmányából merítettem. Raoss, M.: *Cronologia delle relazioni di Socrate con Crizia*. Rivista Rosminiana di filosofia e di cultura, 40, 1946. 63–65. (a továbbiakban: Raoss 1946.)

³ E dialógust nem Platón írta.

Kritias ezekben az írásokban, amelyek egyikének címe éppen *Kritias*, megfontolt, rokonszenves, bölcs ember, aki iránt még az éles nyelvű Sókratés is meglehetősen tisztelettel viseltetik, s aki Platón egyik legismertebb mítoszát, Atlantis történetét mondja el, méghozzá, a kellő nyomaték kedvéért, kétszer is. Milyen más ez a Kritias, mint akiről Xenophón azt írja, hogy a demokrácia idején a nép, az arisztokrácia uralma alatt pedig az előkelő polgárok elkeseredett ellenfele volt,⁴ méghozzá a legtelhetetlenebb, legerőszakosabb és legvérszomjasabb valamennyi oligarcha között.⁵ Kritias megítélésének e kettőssége nemcsak az ókorban, hanem még ma is kimutatható, s az ellentmondást azzal igyekeznek feloldani, hogy feltételezik: Kritias élete első felében olyan volt, amilyennek a platóni ábrázolás alapján megismerjük, majd hirtelen fordulat következett be az életében, és attól kezdve gyűlölte a népet, és zsarnokként viselkedett. Ennél is alaposabb változást tételez föl Harry Costas Avery, aki szerint Kritias eleinte nemcsak rokonszenves egyéniség, hanem demokrata is volt, Ferdinand Dümmler pedig egyenesen azt írja, hogy Kritias „szociáldemokrata agitátorként” tevékenykedett Thessaliában.⁶ Ha Kritias valóban ennyire megváltozott élete során, erre alapos oka kellett hogy legyen. A magyarázatok a feltételezett okokat is megnevezik. Van, aki száműzetésében látja a nép iránti gyűlölet kialakulásának mozzgatórugóját,⁷ más a thessaliai tartózkodására vezeti vissza gondolkodásának radikalizálódását,⁸ és van, aki a harmincak idejére teszi a fordulatot, amelynek oka Thérámenés árulása volt.⁹ Azt nem lehet kétségbe vonni, hogy amikor Chariklésszal együtt a harmincak élén állt, a démos egyik legelkeseredettebb ellenfele volt.¹⁰ Négy kérdésre kell választ találnunk ahhoz, hogy megértsük, honnan származik a Kritias demokrata voltát valló hipotézis, és megállapítsuk, milyen mértékig adhatunk e hipotézisnek igazat.

⁴ Xen. *Hell.* 2,3,47.

⁵ Xen. *Mem.* 2,12; Nestle, W.: *Kritias. Eine Studie.* Neue Jahrbücher für Philologie, 11, 1903. 81–107., 178–199. Nestle, W.: *Griechische Studien.* Stuttgart, 1948. 253. (a továbbiakban: Nestle 1948.)

⁶ Avery, H. C.: *Critias and the Four Hundred.* Cl. Phil., 58, 1963. 166: „During the first oligarchy he remained a democrat.” (a továbbiakban: Avery 1963.) Dümmler, F.: *Die Athenaión Politeia des Kritias.* Hermes, 27, 1892. 266. N. 4. (a továbbiakban: Dümmler 1892) Xen. *Hell.* 2,3,36-ot értelmezi ilyen módon. Vö. ezzel Schleicher, E. L.: *Kritias von Athen.* Programm der Realschule zu Wurzen. 1877. 13 (a továbbiakban: Schleicher 1877.) „Mag er daher früher, der Demokratie abgeneigt, sich eine freiere Stellung zwischen den Parteien bewehrt haben, so scheint es, daß er in dieser Zeit sich an Theramenes angeschlossen und mit diesem für eine gemäßigte Demokratie zusammen gewirkt hat.”

⁷ Wilamowitz-Moellendorff, U. von: *Platon.* I. Berlin, 1959. 88: „Auch Kritias ist verbannt worden; von da erst datiert sein wilder Haß gegen den Demos.” (a továbbiakban: Wilamowitz-Moellendorff 1959.) Nestle 1948. 269., 306.; Avery 1963. 166.

⁸ Xen. *Mem.* 1,2,24; Wade-Gery, H. T.: *Kritias and Herodes.* CQ, 39, 1945. 19–33. = *Essays in Greek History.* Oxford, 1958. 280. (a továbbiakban: Wade-Gery 1958.) „The process may have begun while he was in Thessaly.”

⁹ Adeleye, G.: *Critias.* From moderation to radicalism. Mus. Afr., 6, 1977/1978. 72. (a továbbiakban: Adeleye 1977/1978.)

¹⁰ Dion. Hal. *Isae.* 20; Nepos. *Thras.* 2,7; Iustin. 5,9,15; Xen. *Hell.* 2,3,42.

- A) Tagja volt-e Kritias a négyszázaknak?
 B) Miért terjesztette be Kritias a törvényjavaslatot, hogy Phrynichost halála után ítéljék el mint hazaárulót?
 C) Miért javasolta Kritias Théramenéssel egyetértésben Alkibiadés hazahívását a száműzetésből?
 D) Mit csinált Kritias thessaliali száműzetése idején?

A) A négyszázak időszaka

Erősen vitatott kérdés, hogy Kritias tagja volt-e a négyszázaknak. Két olyan forrásunk van, amelyek alapján feltételezhetjük, hogy valóban tagja volt a Kr. e. 411-ben hatalomra jutott athéni oligarcha testületnek, de egyik sem tökéletesen megbízható. Az első, Lysias Agoratos elleni beszéde, túlságosan általános, ráadásul önellentmondást is tartalmaz. „Csak nem gondoljátok, hogy a harmincak és a tőlük függő bulé tagjai, akik egykor valamennyien a négyszázak közé tartoztak, s aztán száműzték őket, szabadon engedték volna Phrynichos gyilkosainak egyikét, miután elfogták, és nem álltak volna bosszút Phrynichos haláláért és saját száműzetésükért?”¹¹ Lysias megállapításából az következik, hogy Kritias és a harmincak valamennyi tagja is korábban tagja volt a négyszázaknak. A kétségtelenül figyelemre méltó lysiaszi információ forrásértékét az alábbi tények kérdőjelezik meg: 1) a harmincak egyike-másika nem volt a négyszázak tagja (többnyire Eratosthenés tagságát kérdőjelezik meg, hiszen ő a négyszázak hatalomátvétele után érkezett vissza Athénba),¹² 2) a négyszázak néhány volt tagja nem ment száműzetésbe (pl. Théramenés, Apoléxis, Andrón),¹³ 3) a harmincak idején működő bulének ötszáz tagja volt. Ha az ötszáz bulétagon kívül még a harmincak is beletartoztak a négyszázak testületébe, úgy a négyszázak ötszázharmincan kellett hogy legyenek.¹⁴

A másik forrás Pseudo-Démostenés beszéde Theokrinés ellen:¹⁵ „Aristokratés, Skellias fia, nagyapámnak, Epicharésnak a nagybátyja volt ... Sok nemes tettet hajtott végre, amikor államunk a lakedaimóniak ellen háborúzott, elpusztította Étióneiót, ahová Kritias emberei (*hoi peri Kritian*) be akarták ereszteni a lakedaimóniakat, lerombolta a falakat és bevezette a népet, saját életét kockáztatva.” A szónok csak mellékesen említi meg Kritiaszt, az étióneioi események részleteinél fontosabb

¹¹ Lys. 13,74.

¹² Frohberger, H. – Thalheim: *Ausgewählte Reden des Lysias*. Leipzig, 1895. 13.; Lenschau: *RE*, 6 A, 1937. 2363.; Adeleye, G.: *Studies in the Oligarchy of the Thirty*. Diss. Princeton, 1971. 113.; vele szemben Kirchner, J.: *RE* 6, 1907. 357.; Avery, H. C.: *Prosopographical Studies in the Oligarchy of the Four Hundred*. Diss. Princeton Univ., 1959. 146. (a továbbiakban: Avery 1959.)

¹³ Lys. 13,73 már csak arról ír, hogy a négyszázak többségének kellett száműzetésbe mennie; Théramenés azonban Athénban maradt: Lys. 12,67; Antiphon: *Apologia*, col. IV. f. 1 b Thalheim. Apoléxis és Andrón voltak a négyszázak tagjai, vagyis saját volt szövetségeseik elleni percek vádlói (Théramenés mellett).

¹⁴ Adeleye, G.: *Critias. Member of the Four Hundred?* TAPhA, 104, 1974. 2. (a továbbiakban: Adeleye 1974.) „The Four Hundred were, at least, five hundred and thirty in number.”

¹⁵ Ps. Dém. 58,67.

számára rokona bátorságának kiemelése. A beszámoló hitelessége erősen vitatott. Van, aki ennek alapján elfogadja Kritias tagságát a négyszázak testületében, de kétségbe vonja, hogy bármiféle szerepet játszott volna Étióneinál (Kirchner, Ferguson, Busolt, Diehl, Stephans),¹⁶ mások elképzelhetetlennek tartják Kritias tagságát a testületben.¹⁷

H. C. Avery a következő három érv alapján tartja valószínűtlennek Kritias részvételét a négyszázak testületében: 1) Kritias Alkibiadés embere volt. Alkibiadés nem vett részt a négyszázak oligarchiájában, tehát Kritias sem lehetett a négyszázak tanács tagja. 2) Kritias bevádolták a Hermokopidák perében. E per vádlottjai közül senki sem lett a négyszázak tagja. 3) Az Aristotelés neve alatt fennmaradt *Athéni állam* (37,1) szerint a harmincak két törvényt hoztak Théramenés ellen. Az egyikben kimondták, hogy a harmincak minden athénit halálra ítéelhetnek, aki nincs fölveve a háromezer polgár listájára, a másik törvény értelmében pedig kizárták a háromezrek közül azokat, akik részt vettek az étióneiai erőd lerombolásában, illetve bármit is tettek a négyszázak oligarchiája ellen. Ha Kritias Théramenésszel együtt részt vett volna az erőd lerombolásában, az élete veszélyben forgott volna.¹⁸

Kritias és Alkibiadés kapcsolatával a B) és C) pontokban részletesen foglalkozom. Avery második érve gyenge lábakon áll. Ő maga is csak 22 oligarchát tudott bizonyosan, és további huszonkettőt némi valószínűséggel azonosítani a négyszázak közül.¹⁹ Ez azt jelenti, hogy a négyszázak tanács tagjainak 90 %-át nem ismerjük. Nem tudjuk, hogy ott voltak-e közöttük a Hermokopidák perének vádlottjai. G. Adeleye egész sor olyan személy tagságát tartja valószínűnek, akik belekeveredtek a Hermokopidák perébe: Leógoras (PA 9075), Charmidés Aristotelus (PA 15510), Taureas (PA 13429), Nisaios (PA 11125), Kallias (PA 7822), Euphémós (PA 6040), Phrynichos (PA 15007), Kallias Télókleus (PA 7840),

¹⁶ Kirchner: PA 8792 (A PA a *Prosopographia Attica* rövidítése.); Ferguson, W. S.: *Cambridge Ancient History*. 5. Cambridge, 1927. 326., 338., 365.; Busolt, G.: *Griechische Geschichte*² 3, 2, 1462. Anm. 3.; Diehl, E.: RE 11, 1922. 1903.; Stephans, D.: *Critias: Life and Literary Remains*. Cincinnati, 1939. 34.

¹⁷ Wilamowitz-Moellendorff 1959. 88 N. 2. „Dagegen ist nun der verhaßte Tyrann auch für einen älteren Verrat an die Spartaner verantwortlich gemacht, wenn die Rede gegen Theokrines 67 ihm den Plan zuschiebt, 411 den Hafen dem Feinde zu öffnen. Das verträgt sich mit seiner Haltung zu Phrynichos und Alkibiades nicht.” Vö. Lenschau, Th. RE, 12, 1937. 2363–2364. (a továbbiakban: Lenschau 1937.) Avery 1963. 165–7.

¹⁸ Avery 1963. 165–167. Adeleye 1974. 1–9. Pontról pontra visszautasítja Avery érveit.

¹⁹ Avery 1959. Alexiklés, Anaitios, Andrón, Antiphón, Antisthenés, Apoléxis, Archeptolemos, Archinos, Aristarchos, Aristokratés, Aristomachos, Aristophón, Aristotelés, Asópodóros, Chariklés, Charminos, Dieitrephés, Drakontidés, Eratosthenés (?), Euandros, Eukleidés, Euktémón, Hagnón, Hermón, Hippomenés, Kallaischros, Kleitophón, Laispodias, Laodamas, Melanthios, Melésias, Mélobios, Mnasilochos, Oinobios, Onomaklés, Peisandros, Phormisios, Phrynichos, Polystratos, Pythodóros, Skironidés, Sophoklés, Théramenes, Thymochares. Én legfeljebb 32 nevet tartok valószínűnek: Németh Gy.: *A négyszázak és Alkibiadés*. In: *Közösség és közösség-szervező erők az antikvitásban*. Szerkesztette Sarkady J. Debrecen, 1991. 37–52. Vö. Ruschenbusch, E.: *Athenische Innenpolitik im 5. Jahrhundert v. Chr. Ideologie oder Pragmatismus?* Bamberg, 1979. 100. 29 nevet sorol föl.

Eukratés (PA 5757) és Kritias.²⁰ Mindez persze csak hipotézis, arra azonban ráirányítja a figyelmet, hogy a források hiányos voltából következő adathiányra könnyelműség elméleteket építeni.

Avery harmadik érve egyáltalán nem tekinthető megalapozottabbnak, mint az előzőek. Miért ne lehetett volna Kritias a négyszázak tagja akkor is, ha nem vett részt sem az étióneiai építkezésben, sem az erőd lerombolásában? Ettől miért lett volna mindjárt demokrata? Adeleye felhívja rá a figyelmet, hogy a két akcióban a négyszázaknak csak töredéke vett részt. Aristotelés, Melanthios (Xen. Hell. 2,3,46), Aristarchos (Xen. Hell. 1,7,28) és Alexiklés (Thuk. 8,92) a Spártabarátok oldalán állt, Théramenés, Aristokratés és Hermón (Thuk. 8,92) pedig azokat vezette, akik lerombolták az erődöt. Az oligarchák túlnyomó többsége ezalatt a négyszáz tanács ülésén vett részt.²¹ Volt ott elegendő hely Kritias számára is. Vagyis pusztán azért, mert esetleg sem egyik, sem másik oldalon nem avatkozott bele az étióneiai akcióba, még nem volt szükségszerűen demokrata. Csakhogy Pseudo-Démostenés kifejezetten azt állítja, hogy Kritias és társai (*hoi peri Kritian*) akarták beereszteni az erődbe a lakedaimóniakat. S ez az, amit a szakirodalom szinte egységesen elutasít. Ahhoz, hogy megértsük, mit jelenthetett pontosan a pseudo-démostenési információ, vizsgáljuk meg, miként lehet értelmezni a *hoi peri Kritian* szerkezetet.

A fenti pseudo-démostenési helyet eddig mindig úgy értelmezték, hogy Kritias személyesen vezette elvbarátait Étióneiaiában, s együtt akarták megnyitni a kapukat a spártaiak előtt. Ám a *hoi peri tina* szerkezetnek a Liddel–Scott–Jones szótár szerint három jelentése van:

- a) Egy személy kísérői (diákjai, elvbarátai) a személy nélkül.
- b) Egy személy kísérői a személlyel együtt.
- c) Egy meghatározott személy körülírása (pl. *hoi peri Phabrikion* = Fabricius).²²

Csakhogy S. L. Radt szerint a *hoi peri* + acc. nominis propriae szerkezet mindig inkluzív jelentésű, feltéve ha a megnevezett személy és a *hoi*-jal megjelölt kísérői, követői, alattvalói azonos fajtába (*Gattung*) tartoznak.²³ Vagyis a pseudo-démostenési mondat szó szerint azt jelenti, hogy „lerombolta Étióneiaiát, ahová Kritias és kísérői be akarták ereszteni a lakedaimóniakat”. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy a szónok Kritiaszt csak futólag említi. Nem maga a zsarnok, hanem politikai álláspontja volt fontos a számára. „Kritias neve tisztán és egyszerűen a demokrácia szabályai elleni akció szimbóluma” – írja teljes joggal Michel Nouhaud.²⁴ Ennek

²⁰ Adeleye 1974. 6–7.

²¹ Thuk. 8,92,6. „Éppen a tanács épületében ülészetek”. Adeleye 1974. 8. „It seems clear, therefore, that, although there were probably many dissatisfied members of the Four Hundred, most of them were not present at the scene of the demolition of the fort.”

²² Plut. *Pyrrh.* 20,1; LSF *hoi peri tina* „periphr. for the person himself, cf. Plut. *Tim.* 13, *IGRom.* 3.883.14 (Tarsus, II/III A.D.)” H. L. Strack: *Vollständiges Wörterbuch zu Xenophons Anabasis.* Hildesheim, 197111.

²³ Radt, S. L.: *Noch einmal Aischylos: Niobe.* fr. 162 N.2 (278 M.). *ZPE*, 38, 1980. 48.; vö. Radt, S. L.: *Hoi (hai etc.) peri* + acc. nominis propriae bei Strabon. *ZPE*, 71, 1988. 35–40.

²⁴ Nouhaud, M.: *L'utilisation de l'histoire par les orateurs attiques.* Paris, 1982. 313.; Chambers, J. Th.: *Studies on the Fourth-Century Athenians' View of their Past.* Diss. Urbana, Illinois, 1973.

alapján, nézetem szerint, úgy kellene értelmezni a fenti mondatot, hogy az étióneiai összeesküvés az olyan oligarchák műve volt, akiket s akiknek politikai meggyőződését Kritias nevével lehet jellemezni, s ezek az oligarchák Kritias barátai voltak. Nem biztos azonban, hogy Kritias valóban személyesen részt vett az akcióban, sőt még az sem, hogy elvbarátai ekkor és nem később, a harmincak idején kerültek vele szorosabb kapcsolatba.

Kritias politikai barátairól keveset tudunk a harminc zsarnok előtti időszakból. Kritias Sókratés tanítványa volt, de miután szakított mesterével, meglazultak a kapcsolatai korábbi társaival.²⁵ Alkibiadésszal és Charmidésszal, a Sókratés kör két jellegzetes alakjával mindenesetre a továbbiakban is együttműködött. Charmidés egyébként közeli rokona volt, és később Peiraieus egyik oligarcha vezetője lett.²⁶ A harmincak idején egy másik rokona, az amphitropéi Hagnodóros is együttműködött vele. Mivel Lysias Kritias sógorának nevezi, Davies feltételezi, hogy Hagnodóros Kritias húgának a férje volt.²⁷ Kritias apja, Kallaischros is tagja volt a négyszázaknak Kr. e. 411-ben.²⁸ Davies ugyan megjegyzi, hogy a Lysias által említett Kallaischros nem bizonyosan azonos Kritias apjával. Erre csak a neve és fiának politikai elvei alapján következtettek. Sőt van egy másik Kallaischros, aki megfelelőbb lenne az azonosításra, mivel éppen Kr. e. 412-411-ben volt Athéné tamiasa.²⁹ Nézetem szerint, bár valóban nem bizonyos, melyik Kallaischros vett részt a négyszázak testületében, Hagnónnak és fiának, Théramenésnek példája éppúgy Kritias apjának tagságát teszi valószínűvé, mint az, hogy Kritiasnak legalább két rokona vett részt a harmincak idején Athén politikai irányításában, s csupán azért nem három, mert Platón kereken visszautasította a zsarnokok felkérését.³⁰

Kritias politikai barátait a Hermokopida per idejéről (Kr. e. 415) sem ismerjük. Olivier Aurenche rekonstruálta a perben bevádoltak csoportjait. Kritias Leógoras csoportjába tartozott.³¹ E csoport negyven tagja közül tizenegy Kritias rokona, de közülük Charmidés az egyetlen, akivel később bizonyíthatóan együttműködött a politikában. Alkibiadésszal és Théramenésszel való együttműködését a B) és C) pontban tárgyalom. Kritias valóban ismert politikai barátai a harmincak kollégiumának tagjai voltak. Lysias véleménye szerint a harmincak tagjai a négyszázak testületében is részt vettek. Hogy közülük hányan voltak valóban tagjai a Kr. e. 411-ben hatalomra került oligarchiának, nem tudjuk megmondani, annyi azonban bizonyos, hogy Mnésilochos, Onomaklés, Aristotelés, Mélóbios és Théramenés mind

²⁵ Xen. *Mem.* 1,2,31.

²⁶ Xen. *Hell.* 2,4,19.

²⁷ Lys. 13,55; Davies, J. K.: *Athenian Propertial Families 600–300 B. C.* Oxford, 1971. (APF) 8792, 327.

²⁸ Lys. 12,66.

²⁹ Davies APF 8792, 327–328.

³⁰ „Minthogy volt közöttük néhány rokonom és ismerősöm, tüstént fel is szólítottak, vegyek én is részt a munkájukban, mintha ez egészen természetes lett volna tőlem.” Plat. 7. levél 324 C–D. Platón egyébként nyitva hagyja azt a lehetőséget, hogy egy darabig együttműködött („hiszen tapasztalatlan ifjú voltam”), s csak azután szakított a harmincakkal (325 A).

³¹ Aurenche, O.: *Les groupes d' Alcibiade, de Léogoras et de Teucros.* Paris, 1974. 191–192.

beléptek a két tyrannoskollégiumba. Chariklész, Kritias és Sophoklész tagsága mindkét testületben vitatott.³²

A Kr. e. 4. században, amikor Pseudo-Démostenész megírta beszédét, kifejezetten a harminc zsarnokot tartották Kritias politikai barátainak. Vagyis úgy vélték, hogy nyilvánvalóan már Kr. e. 411-ben az éetióneiai erődépítkezés mellett foglaltak állást azok a Spártabarát oligarchák, akik aztán Kr. e. 404-ben valóban behívták a lakedaimoni csapatokat Athénba. Ők természetesen Kritias elvbarátai voltak, még akkor is, ha Kritias Kr. e. 411-ben még nem játszott vezető szerepet a politikában. Irodalmi műveit vagy azok jó részét azonban már ekkor megírta,³³ s azokban egyértelműen Spárta utánzása mellett foglalt állást. Kritias³⁴ neve már néhány esztendővel a halála után a Spártabarát oligarchákat jellemző címkévé vált. Ilyen értelemben tehát valamennyi *hoi peri Kritian* Spártabarát volt. Kritias nyilvánvalóan már az első oligarcha hatalomátvétel idején, Kr. e. 411-ben oligarcha volt, továbbá Spártabarát, és feltehetőleg (de nem bizonyosan) a négyszázak tagja. Így tehát Pseudo-Démostenész végső soron szavahihetőnek tűnik, még ha az általa képviselt igazságot nem is lehet tökéletesen bizonyítani.

B) *Phrynichos teteme*

Ebben a fejezetben azt szeretném megvizsgálni, hogy vajon Kritiasnak a Phrynichos-gyilkossággal kapcsolatban tanúsított magatartása alapján joggal lehet-e a zsarnok demokratikus érzelmeire, demokrata politikai múltjára következtetni. Phrynichos egyike volt a négyszázak legradikálisabb oligarcháinak. Meggyilkolásának történetét több forrásból ismerjük, amelyek egymástól többé-kevésbé eltérően ábrázolják a történeteket.³⁵ Thukydidész beszámolójából arra lehet következtetni, hogy Thérámenész és elvbarátai meghatározó szerepet játszottak Phrynichos megöletésében: ez egy összeesküvés volt, amelyet előre megfontolt szándékkal hajtottak végre. „A gyilkos elmenekült ugyan, tette társát azonban, egy argosi embert, elfogták. Bár a négyszázak tanács parancsára kínvallatásnak vetették alá, nem mondta meg felbujtója nevét, s csak annyit vallott, hogy tudomása szerint a peripolarchos és mások házában sok ember szokott összegyűlekezni.” Mivel a merényletnek nem lettek súlyosabb következményei, „Thérámenész, Aristokratész s a négyszázak bizottságban és azon kívül

³² Lenschau 1937. 2363.; Avery 1959. 108., 278., 314–316.

³³ A *Timaiosban* (20 A) Plátón már mint tapasztalt író említ. A dialógus, M. Raoss szerint, Kr. e. 421-ben játszódik. Mind a prózai, mind pedig a verses *Lakedaimonióm politicia* töredékei az említett szellemről árulkodnak.

³⁴ Kritias összes fennmaradt töredéke megjelent magyarul: *A szofista filozófia*. Szerkesztette Steiger K. Budapest, 1993. 69–95.

³⁵ Thuk. 8,92,2; Lys. 13,70–76; Plut.: *Alk.* 25,6–14; Lykurg.: *Leokr.* 111–115; IG I3 102=ML 85; Th. Lenschau *RE*, 20, 1, 1941. 909–911; Grossi, G.: *Frimico. Tra Propaganda Democratica e giudizio Tucídideo*. Università degli Studi di Padova. Pubblicazioni dell'Istituto di Storia Antica. Roma, 1984. (a továbbiakban: Grossi 1984.)

található híveik elszánták magukat a cselekvésre.³⁶ Egy bizonyos Hermón, aki a Munychiánál állomásozó határőrök (*peripolosok*) parancsnoka volt, szorosan együttműködött Théramenésszel az étióneiai erődítmény lerombolásában. Feltételezhető, hogy Hermón azonos azzal a határőrparancsnokkal (*peripolarchosszal*), aki a Phrynichos ügybe is belekeveredett. Az összeesküvés ezek szerint semmiféleképpen nem tekinthető a demokratikus erők művének, amint ezt Calhoun feltételezi, hanem sokkal inkább az oligarchián belüli leszámolás volt.³⁷ Kritias bármiféle együttműködése Phrynichos gyilkosaival egyáltalán nem mond ellent annak, hogy tagja lehetett a négyszázaknak, sőt talán éppen azt támasztja alá. Az sem bizonyítja Kritias demokratikus érzelmeit, hogy az öteztíz idején javasolta, hogy ássák ki Phrynichos holttestét és vessék ki Attika határán. Kritiasnak minden oka meg volt arra, hogy eljuttassa az oligarchia ellenségének szerepét, mivel nemcsak apja, Kallaischros, hanem talán ő maga is tagja volt a négyszázaknak.³⁸ A négyszázak bukása után több egykori oligarcha, hogy mentse a bőrét, oligarcha társainak vádlója lett, így például Théramenés, Aristokratés, Apolexis és Andrón.³⁹ Ők természetesen éppen olyan kevésbé tekinthetők ettől demokratáknak, mint Kritias, aki ráadásul nem is egy élő embert hanem csupán egy halottat támadott meg. S őt sem azzal az indokkal, hogy tagja volt a négyszázaknak, hanem azzal, hogy áruló volt.

Erasinidés, aki a népgyűlésen javasolta, hogy aranykoszorúval jutalmazták meg Phrynichosnak, Alkibiadés halálos ellenségének gyilkosait, szintén nem volt demokrata. P. Bicknell kimutatja, hogy Alkibiadés politikai baráti köréhez tartozott.⁴⁰

³⁶ Thuk. 8,92,2, Muraközy Gy. fordítása kis módosítással. Lysias 13,70: „Azt akarja mondani (Agoratos), és azzal szándékozik áltatni titeket, hogy a négyszázak idején megölte Phrynichost, és, mint mondja, a népgyűlés ennek fejében athéni polgárrá tette, de hazudik, bírák! Nem ölte meg ő Phrynichost, és a népgyűlés sem tette őt athéni polgárrá. Phrynichos ellen ugyanis, bírák, a kalydóni Thrasybulos és a megarai Apollodóros esküdött össze. Akkor találkoztak vele, amint éppen sétált. Thrasybulos földre terítette és megölte 71. Phrynichost, Apollodóros azonban hozzá sem ért. Az ezután kitört riadalomban sikerült elfutniuk és egérutat nyerniük. Ezt az Agoratoszt nem hívták (az összeesküvők), nem is volt ott, és nem is tudott a dologról. Azt, hogy igazat mondok, maga a néphatározat fogja bizonyítani számotokra. *(felolvassák a néphatározatot)* 72. Az, hogy nem ölte meg Phrynichost, magából a néphatározatból kiviláglik. Sehol sem áll ugyanis, hogy »Agoratos legyen athéni polgár«, mint ahogy Thrasybulos [és Apollodóros], márpedig ha megölte volna Phrynichost, ott kellene álljon feljegyezve ugyanazon a kőtáblán, mint Thrasybulos [és Apollodóros], hogy athéni polgárrá tették. Voltak bizony olyanok, akik megvesztegetve a javaslattevőt, keresztülvitték, hogy az ő nevüket is fölírják ráadásul a kőtáblára, mint jótévőket. Az igazamat ez a néphatározat bizonyítja.»

³⁷ Calhoun, G. M.: *Athenian Clubs in Politics and Litigation*. Austin, 1913. 110.; cáfolja Avery 1959. 261–262.; Grossi 1984. 50–53.

³⁸ Lyk. *Leokr.* 113. Kritias apjának tagsága ellen Davies *APF* 327.

³⁹ Ps. Plut.: *Mor.* 833 E–F; Pesely 1983. 152–156.

⁴⁰ IG P 102: „Glaukippos archóni évében, a kédoi Lobón volt a jegyző. Így határozott a tanács és a népgyűlés. A prytaneia sora Hippothontis (phylén) volt, Lobón volt a jegyző, Philistidés volt az epistatés, Glaukippos az archón. A javaslatot Erasinidés terjesztette be. Thrasybulos részeseüljön dicséretben, mint aki az athéni nép iránt jóindulatot tanúsított, és lelkesen megtett minden jót, amire csak képes volt. És mindazért a jóért, amit az athéniak államáért és népéért tett, 10. koszorúzzák meg őt arany koszorúval, a koszorút pedig ezer drachma (értékű aranyból) készítsék ...”; Grossi 1984. 11–17.; Bicknell, P.: Diomedon Cholargeus? *Athenaeum*, 53, 1975. 178.;

Phrynichos meggyilkolása Thérámenés érdekében állott, aki a szélsőségekkel szembeni ellenállást vezette a négyszázakon belül, és Alkibiadés számára kedvező volt, aki száműzetéséből haza szeretett volna térni Athénba. Erről mindaddig szó sem lehetett, amíg Phrynichos mindent megtett ellene a négyszázak gyűlésein.

A demagógia nem volt idegen Kritiastól. Aristotelés szerint „Chariklésék demagóg módjára befolyásolták a harmincat.” A harminak két vezetőjére, Chariklésra és Kritiasra utal ez a megjegyzés. Azzal magyarázható, hogy ebben az esetben Chariklés, és nem Kritias van megnevezve, hogy Aristotelés általában kerüli, hogy Kritias név szerint kösse a harminc zsarnokhoz, hiszen a politikus Aristotelés mesterének, Platónnak a nagybátyja volt.⁴¹ Thérámenés is utalt Kritias „demagógiájára”, amikor így szólt Kritiashoz: „Hiszen te is és én is sok mindent mondtunk és tettünk, hogy népszerűk legyünk a városban.”⁴² Egy halott ellen vádat emelni valóban kimeríti a demagógia fogalmát. Kritias mindenesetre többféleképpen profitált ebből a – tegyük hozzá, veszélytelen – demagógiából: sikerült népszerűvé tennie magát Thérámenés, Alkibiadés és a város szemében.

C) Alkibiadés visszahívása

Azt a határozatot nyilvánosan én javasoltam⁴³
szóban s írásban, mely hazahív miközénk.
Így tettem, s nyelvünk szavaimra ütötte pecsétjét.⁴⁴

Feltűnő, milyen nyomatékkal hangsúlyozza Kritias versében, hogy ő javasolta Alkibiadés visszahívását a száműzetésből. Elképzelhető, hogy ezzel korábbi ellenségeskedésüket akarta elfeledtetni? K. Zieglernek mindenesetre ez a véleménye.⁴⁵ Nem tudjuk, hogy Sókratés körén belül milyen viszonyban volt egymással a két ifjú

Németh, Gy.: *Der Arginusen-Prozeß. Die Geschichte eines Politischen Justizmordes*. Klio, 66, 1984. 55. Vö. Németh Gy. (Szerk.): *Görög történelem. Szövegyűjtemény*. Budapest, 1996, 124. dokumentum.

⁴¹ Arist. *Pol.* 5,6,6,1305 b.

⁴² Xen. *Hell.* 2,3,15.

⁴³ VS Kritias B 5; K. Ziegler emendációja szerint: „Dadurch, daß ich den Antrag auf deine Rückberufung vor der Volksversammlung mündlich begründete und (vorher) schriftlich einreichte, habe ich dieses Werk vollbracht.” Ziegler, K.: *Plutarchstudien XXII*. Rh. M., 110, 1967. 55. Újabbán vö. Tulli, M.: *La spraggis di Crizia*. QUCC, 48, 1985. 189–195. „Sigillo delle mie singolari abitudini espressive”, „impronta del mio linguaggio.”

⁴⁴ Vitatott értelmű sor: vagy azt jelenti, hogy mindezt titokban (vö. hétpécsetes titok) árulja el Alkibiadésnak, vagy azt, hogy éppen ellenkezőleg, nyíltan vállalja a hazahívás kezdeményezését, s a pecsét nem más, mint a Kritiasra mint költőre utaló jellegzetes stílus (vagyis a költő kézjegye). Az utóbbi megoldás valószínűbbnek tűnik, mert politikai titkokat nem szokás elégiába fűzni, s ha mégis, akkor az elégia nem válik olyan ismertté, hogy még évszázadok múlva is idézik. Akárhogy is értelmezzük a sort, bizonyos, hogy Kritias a pecsét hasonlattal saját érdemeit hangsúlyozza a hazatért Alkibiadés hazahívásában.

⁴⁵ Ziegler, K.: *Plutarchstudien 22. Drei Gedichte bei Plutarch. I. Kritias' Elegien an Alkibiades*. Rh. M. 110, 1967. 53.

arisztokrata. Rivalizálásuk egyetlen, meglehetősen halvány jele Platón Prótagorasában olvasható (336 B–E). Alkibiadés nyíltan kiáll Sókratés mellett, amikor az saját vitamódszerét akarja Prótagorasszal szemben alkalmazni, Kritias azonban semleges álláspontra helyezkedik, csípős megjegyzést téve Alkibiadésra („Alkibiadésról pedig tudjuk, hogy abban az ügyben, amelyért lelkesedik, mindig ki akarja vívni az igazát”).⁴⁶

Xenophón ábrázolása alapján arra következtethetünk, hogy nagyjából egyszerre fordítottak hátat a mesternek, hogy belevessék magukat a politika forgatagába.⁴⁷ Alkibiadés Kr. e. 418-ban, Argos, Mantinea és Élis szövetségi rendszerének kialakításával debütált a nagypolitikában (bár első politikai jellegű fellépésére már Kr. e. 425-ben sor került, amikor részt vett a szövetségesek adóját ellenőrző tíz fős bizottságban).⁴⁸ Ennek ellenére még Kr. e. 416-ban is Sókratés körében látjuk, amint részegen, féltékenyen és csalódottan szemrehányásokat tesz a mesternek Agathón *symposionján*. Lehet, hogy szakításuk már itt érelődött, azonban még nem következett be. A platóni ábrázolás, ellentétben Xenophón ítéletével, amúgy is azt sugallja, hogy a Sókratés és Alkibiadés közötti konfliktus nem politikai, hanem inkább szerelmi természetű volt.

Kritias élete másként alakult. Nem tudunk róla, hogy a Hermokopidák pere előtt bármiféle politikai tevékenységet folytatott volna, és az említett xenophóni híradás is azt sugallja, hogy Kritias politikussá formálódásában thesszaliai száműzetése játszott fontos (és igen negatív) szerepet. Erről a D) pontban részletesen írok. Az azonban bizonyos, hogy thesszaliai száműzetésére évekkel a négyszázak oligarchiája után került sor, vagyis Kritias Kr. e. 411-ben, ha valóban csatlakozott a négyszázakhoz, politikai értelemben még tapasztalatlan volt. Legelső bizonyítható politikai fellépése a halott Phrynichos elleni támadása volt az ötezrek vagy a restaurált demokrácia idején, s e támadásban szintén meghatározó szerepet játszott az az igény, hogy felkelte Alkibiadés figyelmét maga iránt. Meg kell tehát állapítanunk, hogy Kritias és Alkibiadés egymástól függetlenül, feltehetőleg nem is egy időben hagyták el Sókratést,⁴⁹ és a politikai pályára is más indítással és más időpontban léptek.

⁴⁶ Müller-Strübing, H.: *Athenaion Politeia. Die attische Schrift von Staat der Athener*. Philol., 4. Suppl.: 1890. 109. N. 1: „Solche Züge sind bei Platon immer charakteristisch, und nie bedeutungslos eingefügt.” (a továbbiakban: Müller-Strübing 1890.)

⁴⁷ Xen. *Mem.* 1,2.

⁴⁸ Hatzfeld, J.: *Alcibiade. Étude sur l'histoire d'Athènes à la fin du Ve siècle*. Paris, 1940. 68. (a továbbiakban: Hatzfeld 1940.)

⁴⁹ A Raoss által idézett kronológia szerint Platón Kr. e. 421-ben (*Timaio*s, Kritias), illetve 421–415 között még Sókratés társaságában ábrázolja Kritias-t. Raoss 1946. 63. Xenophón egyébként is Kritiasnak Euthydémós iránt tanúsított túlzott szerelmét, pontosabban az ezt a szerelmet bíráló Sókratés nyilvánosság előtt elhangzott megjegyzéseit tekinti Kritias és a mester szakítása okának. A szakítás időpontjának meghatározásában segítséget nyújthatna az, ha tudnánk, mikor született, tehát mikor volt ephébos Euthydémós, Dioklés fia. A *PA* nem nyújt ebben segítséget, Dioklésnél, az apánál például csak egy adat szerepel: ő Euthydémós apja (bár szívesen eljászanánk a gondolattal, hogy ez a Dioklés esetleg azonos lehetett volna a harmincak egyikével, vagyis a harmincak újabb tagja kapcsolódott volna valamilyen formában Sókratéshez – bizonyíték erre nincs, olyan tömegű Dioklést sorol föl a *PA*). Platón azonban szerepelteti a *Symposionban* (222 B, amely Kr. e. 416-ban játszódik) Euthydémóst. Alkibiadés Charmidés után említi Euthy-

Alkibiadés részt vett a demokrácia intézményrendszerében, s csak akkor fordított annak (emigránsként) hátat, amikor a demokratikus bíróság halálra ítélte, Kritias viszont csak a demokrácia első bukása után lépett a politikai színpadra. Phrynichos elleni fellépése ugyanis, mint láttuk, az ötezrek vagy a restaurált demokrácia időszakára esett. Xenophón azért kelti azt a látszatot, hogy Alkibiadés és Kritias már jóval korábban, még hozzá politikai okoknál fogva fordítottak hátat Sókratésnak, hogy ezzel is a mester emlékéet óvja attól az árnyéktól, amelyet kalandorrá, illetve zsarnokká vált tanítványainak viselt dolgai rá vetettek. Ebben a védőbeszédbe pedig nehezen illik bele annak az egyértelmű kijelentése, hogy Sókratést végső soron mindkét tanítványával szerelmi természetű konfliktusok (Charmidés, Euthydémós, Agathón) ugrasztották össze. Kritias és Alkibiadés Sókratéshez való viszonyát tehát tanítvány voltukon kívül az határozta meg, hogy mind a ketten féltékenyek voltak a mesterre, és szerelmi ügyekben különböztek össze vele. Ebből arra is következtethetünk, hogy rivalizálásuk már Sókratés körén belül kialakult, még hozzá nem politikai, hanem szerelmi téren. Ha tehát Kritias feltűnően hangsúlyozza Alkibiadés iránti elkötelezettségét, ifjúkori, szerelmi konfliktusait akarja ezzel elfeledtetni.

Más források Thérámenés nevéhez kötik Alkibiadés visszahívását. Ez valószínűleg arra utal, hogy Thérámenés és Kritias között ebben a kérdésben összhang, sőt együttműködés alakult ki.⁵⁰ Xenophón szerint a harmincak első időszakában barátság és politikai együttműködés jellemezte a két politikus kapcsolatát.⁵¹ Kétségtelenül együttműködtek a négy százak bukását követő időszakban, de ez sohasem haladta meg azt a mértéket, amelyet a politikai helyzet számukra kívánatosnak tett volna. Az azonos cselekvést az azonos közvetlen célok határozták meg. Politikai alapelveik azonban szélsőségesen eltértek egymástól,⁵² ez többek között a polgárjogban részesülő athéni polgárok számáról, és a politikai vezetés formájáról (szélesebb alapú oligarchia vagy több ember által vezetett tyrannis) folytatott vitájukban

démós, mint Sókratés kedvesét, vagyis feltehetőleg fiatalabb nála. Charmidés mindenesetre Kr. e. 432-ben volt kalos (Plat.: *Charm.* 155 A; Davies: *APF* 8792,330–331), vagyis Kr. e. 450 után, de 445 előtt született, így Kritias, aki Kr. e. 460 és 450 között született, lehetett a gyámja. Euthydémós tehát Kr. e. 432 és 416 között volt kalos, vagyis Kr. e. 445 és 429 között született. Mindebből csak egyetlen következtetés vonható le, Kritias Kr. e. 416 előtt vonzódott Euthydémóshoz, vagyis a *Symposion* idején már szakított Sókratésszal, nem politikai szerepvállalása, hanem feltehetőleg Euthydémós miatt támadt konfliktusok következtében. Nem véletlen, hogy míg Kritias nem szerepel a *Symposionban*, Alkibiadés kulcsszerepet játszik benne. Platón műveiből Kr. e. 421 és 416 között tűnt el Kritias, vagyis erre az időre esik Euthydémós iránti szerelme és Sókratésszal való szakítása. Ezt még akkor is megközelítőleg hiteles információnak tekinthetjük, ha tudjuk, hogy a Platón műveiben megadott kronológiai adatok következtelenek és nem egy esetben megtévesztők.

⁵⁰ Diod. 13,38,2;42,2; Nepos *Alc.* 5,4; Nestle, W.: *Kritias. Eine Studie.* Neue Jahrbücher für Philologie, 11, 1903. 81–107., 178–199. = *Griech. Studien.* Stuttgart, 1948. 260–261.; Pesely, G. E.: *Theramenes and Athenian Politics: A Study in the Manipulation of History.* Diss. University of California, Berkeley, 1983. 181. Az a vélemény mindenesetre valószínűtlen, hogy Kritias „Thérámenés pártjához” tartozott, de nem volt a négy százak tagja, Schleicher 1877. 26. N. 74.

⁵¹ Xen. *Hell.* 2,3,15.

⁵² Németh, Gy.: *Törvénytáblák. Felírtas törvények az i. e. 413 és 403 közötti időszakból.* Fialat Oktatók Közleményei, 1983. 230.

csúcsosodott ki. A vita lezárásaként Kritias törölte Thérámenést a háromezrek listájáról, és kivégeztette. Mindez arra figyelmeztet, hogy ne lássunk Kritiasban lelkes Thérámenés-követőt.

Ugyanez jellemzi egyébként Kritias és Alkibiadés viszonyát is. Ennek ellenére W. Nestle Kritiasban „Alkibiadés lelkes hívét” látja, „amint ezt annak az elégiájának sajnálatosan csekély töredékei mutatják, amelyben Kleinias fiát magasztalja.”⁵³ A töredék, amelyre Nestle utal, így hangzik:

És most Kleiniás,⁵⁴ az athéni, fiát koszorúzom,
Alkibiadést, megénekelve újszerűn,⁵⁵
minthogy elégia-versbe nem illik az ő neve úgysem,
így jambusba teszem, s nem lesz ütemtelenül.⁵⁶

Ezek a sorok ugyanabból az Alkibiadés visszahívására írt üdvözlő költeményből származnak, mint a fentebb idézett elégia-részlet. A vers politikai körülményeit a Phrynichosról szóló részben vázoltam. Mindezek alapján igazat adok G. Adeleyének, aki szerint Kritias és Alkibiadés között a visszahívási javaslat és Alkibiadés visszatérése után semmiféle együttműködés nem mutatható ki: „Nor is there any evidence of co-operation between the two after Critias’ two proposals.”⁵⁷ (A másik javaslat a Phrynichos elleni támadás volt.) Ha hihetünk Plutarchosnak, a harminc zsarnok idején maga Kritias szólította föl Lysandrost a száműzetésben lévő Alkibiadés meggyilkolására.⁵⁸ A harmincak valóban veszélyes ellenfelüket láthatták Alkibiadésban, ezért kobozták el vagyonát, és üzték el fiát Athénból.⁵⁹

Mindezek alapján fel kell tételeznünk, hogy Kritias nem volt Alkibiadés követője, noha érdekének megfelelően olykor együttműködött vele. Ha valóban barátja lett volna, nem érezte volna szükségét annak, hogy olyan mértékben hangsúlyozza hazahívása terén szerzett érdemeit, ahogyan ezt a fent idézett elégiájában tette. Mindazonáltal minden oka megvolt arra, hogy Alkibiadést Kr. e. 411-10-ben támogassa, és politikai rehabilitációját elősegítse. A demokrácia egyetlen lehetséges alternatíváját látta ugyanis benne, a politikust, aki a leginkább lassíthatta a négy százak bukása utáni demokratikus visszarendeződést.⁶⁰

⁵³ Nestle 1948. 260.

⁵⁴ Kleinias, Alkibiadés apja, Kr. e. 446-ban esett el Korónciánál.

⁵⁵ Az újszerűség abban áll, hogy az Alkibiadés nevét tartalmazó sor, mivel nem illik bele sem a hexameterbe, sem pedig a pentameterbe, jambikus ütemmel töri meg a disztichont.

⁵⁶ VS Kritias B 4.

⁵⁷ Adeleye 1974. 5.

⁵⁸ Plut. *Alk.* 38; Müller-Strübing 1890.110. Hatzfeld szerint egyébként nem hihetünk feltétlenül, Hatzfeld 1940. 343–347.

⁵⁹ Isokr. 16,45; Taeger, F.: *Alkibiades*. München, 1943. 222.

⁶⁰ Seager, R.: *Lysias and the Charge of Aiming at Tyranny*. Historia, 16, 1967. 6–18.

D) A száműzetés

Kritias az Athént megrendítő arginusai per (Kr. e. 406) előtt, feltehetőleg Alkibiadés második bukása idején s azzal összefüggésben, Kleophon kezdeményezésére kényszerült száműzetésbe.⁶¹ Az arginusai csatát megnyerő, de utána mégis kivégzett athéni hadvezérek pere idején Kritias „Thessaliában tartózkodott Prométheusnál, hogy segítse őt a demokrácia megteremtésében, és hogy a penestéseket uraik ellen felfegyverezze.”⁶² Théramenésnek Xenophon által idézett rágalmozó beszéde nem az egyetlen forrás Kritias száműzetéséről, de az egyetlen, mely ottani feltételezett „demokratikus” tevékenységéről szól. Maga Xenophon is csak annyit ír az *Emlékeim Sókratésról* című művében, hogy Kritias száműzetése során Thessaliába menekült, ahol olyan emberekkel volt együtt, akik számára a törvénytelenység többet jelentett, mint a törvényesség.⁶³ Harmadik forrásunk Philostratos biographiája, amely éppen a főntiek ellenkezőjét tartja valószínűnek: inkább Kritias rontotta meg a thessalosokat, mint fordítva.⁶⁴ „Ehelyett elviselhetlenebbé tette számukra az oligarchiákat, mivel az ottani hatalmasokkal társalognva gyalázta az összes demokráciát, és azzal vádolta az athéniakat, hogy valamennyi ember közül ők vétkeznek a legtöbbit, így aztán mindezeket figyelembe véve inkább Kritias volt a thessalosok megrontója, semmint a thessalosok Kritiasé.”

Hogy pontosan ki is volt az itt említett Prométheus nevű demagóg, akivel Kritias állítólag együttműködött, nem tudjuk. Csak arról értesülünk, hogy egy alkalommal merényletet követtek el ellene, de a merénylet meghiúsult.⁶⁵ Plutarchos elmeséli, hogy Prométheus merénylője véletlenül átszúrta a demagóg fekélyét, s ezzel megmentette Prométheus életét. Ugyanezt az anekdotát Cicero és Valerius Maximus pherai Iasón nevéhez köti.⁶⁶ D. Wytttenbach és F. Pahle emiatt Prométheust Iasónnal azonosítja.⁶⁷ Egy vándoranekdota természetesen nem elegendő egy ilyen azonosításhoz. Iasón és Prométheus azonban kronológiai okoknál fogva sem lehetett ugyanazon személy, mivel Prométheus már Kr. e. 406-ban politikailag aktív volt, Iasón azonban még Kr. e. 370-ben is ereje teljében volt.⁶⁸

Fölvetődik a kérdés, hogy valójában miért is harcolt Prométheus és Kritias. Demokratikus forradalmat akartak,⁶⁹ vagy inkább egy vagyoni cenzuson alapuló

⁶¹ Arist. *Rhet.* 1,15,1375 b; Xen. *Hell.* 2,3,15.

⁶² Xen. *Hell.* 2,3,36.

⁶³ Xen. *Mem.* 1,2,24.

⁶⁴ Philostrat. *V. soph.* 1,16,502.

⁶⁵ Plut. *De inimic. util.* 6, Mor. 89 C.

⁶⁶ Cic.: *De nat. deor.* 3,70; Val. Max. 1,8 ext.; Plin.: *NH* 7,166.

⁶⁷ Wytttenbach, D.: *Animadversiones in Plutarchi Opera Moralia*. I. Leipzig, 1830. 500-501. (a továbbiakban: Wytttenbach 1830.) Pahle, F.: *Zur Geschichte der Pheräischen Tyrannis*. Jahrbücher für Philol., 93. = 12, 1866. 530-536. (a továbbiakban: Pahle 1866.)

⁶⁸ Xen. *Hell.* 6,1,6; Beloch, J.: *Griechische Geschichte* II. Strassburg, 1897. 251 2. jegyzet.

⁶⁹ Xen. *Hell.* 2,3,36; Dümmeler 1892. 266.

hoplítéspoliticiát,⁷⁰ oligarchiát⁷¹ vagy netán tyrannist?⁷² Az eddigi szakirodalom szerint a következő személyek, illetve csoportok azok, amelyeket Kritias segíteni akart harcukban:

Skopadák	–	W. Nestle ⁷³
Aleuadák	–	M. Sordi ⁷⁴
„Hoplíták” Larisában	–	H. T. Wade-Gery ⁷⁵
Iasón=Prométheus	–	D. Wytttenbach, F. Pahle ⁷⁶
Lykophrón	–	C. Mossé ⁷⁷
Lykophrón=Prométheus	–	G. Adeleye ⁷⁸
Prométheus, Lykophrón elődje	–	E. Meyer ⁷⁹

Prométheus azonosítása Lykophrónnal fölöttébb valószínűtlen, mivel egyáltalán semmiféle forrásban nem találunk rá bizonyítékot. A feltételezett thessaliai hoplítéspoliticia hipotézise az, hogy az állam vezetését azok kezébe kell adni, akik saját költségükön képesek fölfegyverezni magukat a nehézfegyverzetű gyalogosok (*hoplítések*) fegyverzetével, a Héródés Atticus neve alatt fennmaradt iratra támaszkodik.⁸⁰ Wade-Gery szerint a beszéd szerzője Kritias, akinek művében Théramenés politikai koncepciója tükröződik.⁸¹ Wade-Gery hipotézisét Alexander Fuks határozottan cáfolta.⁸² Fuks szerint semmiféle kapcsolat nincs a szónoklat és Kritias thessaliai tevékenysége között. A beszéd nem Théramenés koncepcióját fejti ki, és a beszédben felvázolt társadalmi modell jelentősen eltér Kritias ismert politikai

⁷⁰ Wade-Gery 1958. 271–292.

⁷¹ Philostratos. *V. soph.* 1,16,502.

⁷² Pahle 1866. 530–533.

⁷³ Nestle, W.: *Vom Mythos zum Logos*. Stuttgart, 1940. 402. N. 15. „Daß dies die von Kritias (fr. 8,1) bewunderten adligen Skopaden waren, wie auch Philostratos (A 1) annimmt, ist viel wahrscheinlicher, als daß er die Penesten gegen ihre Herren bewaffnete, wie Xen.: *Hell.* 2,3,36 den Theramenes ihm vorwerfen läßt.” (a továbbiakban: Nestle 1940.)

⁷⁴ Sordi, M.: *La Lega Tessala fino ad Alessandro Magno*. Roma, 1958. 141–146.

⁷⁵ Wade-Gery 1958. 280.; Morrison, J. S.: *Meno of Pharsalos, Polycrates and Ismenias*. *CQ*, 36, 1942. 65–66.

⁷⁶ Wytttenbach 1830. 500–501.; Pahle 1866. 532.; Reiske, J. J.–Xylander, G.: *Plutarchi Operum Moralium*. I. *Opera* VI. Lipsiae, 1777. 332.

⁷⁷ Mossé, C.: *Le rôle des esclaves dans les troubles politiques du monde Grec à la fin de l' époque classique*. *Cahiers d' Histoire*, 6, 1961. 354–355. Anm. 6. (a továbbiakban: Mossé 1961.) Mossé, C.: *La tyrannie dans le Grèce antique*. Paris, 1969. 122. 3. jegyzet. (a továbbiakban: Mossé 1969.)

⁷⁸ Adeleye 1977/78. 67: „Lycophron, who was probably Jason's father, may be the so-called Prometheus.”

⁷⁹ E. Meyer: *Theopomps Hellenika*. Halle 1909. 251. „Möglich ist es, daß er nach Pherae gehört und ein Vorgänger Lykophrons war.” (a továbbiakban: Meyer 1909.)

⁸⁰ Drerup, E.: [*Herodou*] *Peri Politicias, ein politisches Pamphlet aus Athen 404 vor Chr.* Paderborn, 1908.; Albini, U.: *Erode Attico Peri politicias*. Firenze, 1968. Magyar fordítása Németh Gy.: *Államéletrajzok*. Budapest, 1994.103.

⁸¹ Wade-Gery 1958. 271–292.

⁸² Fuks, A.: *Kritias, Pseudo-Herodes and Thessaly*. *Eos*, 48, 2, 1956. 47–50.

gyakorlatától. Ha Thessaliában egyáltalán történt arra kísérlet, hogy hoplitéspoliteiát hozzanak létre, azt Kritias biztosan nem támogatta (mint ahogy, tegyük hozzá, Athénban sem támogatta, sőt kivégeztette az ezeket az elveket hangoztató Thérámenést).

Feltehető, hogy Kritias sem az Aleuadákat, sem pedig a Skopadákat nem akarta támogatni. Claude Mossé joggal hangsúlyozza, hogy Kritias, Xenophón szavaival élve, a *despotéiseik* ellen fegyverezte föl a *penestéseket*, Thessalia helóitait, s ezek a despotések éppen az Aleuadák, Skopadák és Menón család tagjai voltak. E különös együttműködésnek az athéni oligarcha és a thessaliai jogfosztottak között az lehet a magyarázata, legalábbis Pahle és Mossé szerint, hogy a thessaliai nemesség szövetségben állt az athéni demokráciával, amelynek hatalmát Kritias meg akarta törni.⁸³ Minden valószínűség szerint egy tyrannis megalapítását támogatta Thessaliában, s ehhez volt szükség a penestések fegyverbe szólítására.⁸⁴ Hogy aztán ez a tyrannos Lykophrón volt, és Prométheus őt támogatta, vagy Prométheus Lykophrón előfutáraként saját tyrannisát akarta megalapítani, nem tudjuk eldönteni. Kritias lépését, vagyis a penestések fölfegyverzését semmiképpen sem tekinthetjük a thessaliai demokrácia (vagy hoplitéspoliteia) megteremtése érdekében tett erőfeszítésnek. Thérámenés csak azért állította be Kritias tevékenységét demokratikusnak, hogy saját vádlóját is Kothornosnak, elveit sűrűn cserélgető politikusnak minősíthesse.⁸⁵

A demokráciát Xenophón ezen a helyen kompromittáló, szidalmazó kifejezésként használja.⁸⁶ A szó ilyesfajta jelentése beleillik Xenophón gondolatrendszerébe. Jellemző az, ahogy Mantineaiáról ír: „minthogy újra arisztokratikus rendszerben élhettek, és megszabadultak a demagógok terhétől, elégedettek voltak a történetekkel.”⁸⁷ Xenophón a demokráciát mindig a demagógokkal, sykophantákkal, szegényekkel, elbizakodottsággal (*hybriszsel*) és ámulással jellemezte.⁸⁸ Ennek ellenére, amikor nem az általa elvetett gyakorlatról, hanem a pusztá elméletéről volt szó, meglehetősen semlegesen definiálta annak fogalmát: „Ahol a törvény szerint élők közül kerülnek ki a vezető tisztségek betöltői, ott (Sókratés) nézete szerint arisztokrácia áll fenn, ahol a vagyon határozza meg a vezetők körét, ott plutokrácia van, ahol pedig mindenből lehet vezető, ott demokrácia uralkodik.”⁸⁹ Nehéz elképzelni, hogy Xenophón valaha is komolyan arra gondolt, hogy Kritias egy efféle társadalom megteremtésének élharcosa lett volna.

⁸³ Xen. *Hell.* 2,3,36; Mossé 1961. 354–355.; Mossé 1969.122–124.; Pahle 1866. 531. N.2.

⁸⁴ Wilamowitz-Moellendorff 1959. 88. Itt jegyezném meg, hogy már korábban is létezett némi kapcsolat Athén és a thessaliai penestések között. Amikor Athén kapcsolata feszült volt Thessaliával, Amynias, az athéni követ titkos tárgyalásokba fogott a pharsalosi penestésekkel (Kr. e. 424/3), Aristoph.: *Vesp.* 1267 ff.; *Nub.* 686 ff.; Eupolis: *Poleis.* fr. 299 *CAF* = 222*PCG*; Meyer 1909. 250. Ezzel szemben MacDowell, D. M.: *Aristophanes Wasps.* Oxford, 1971. 297. „The passage does not prove that Amynias really intrigued with them when was in Thessaly.”

⁸⁵ Xen. *Hell.* 2,3,31; Nestle 1948. 307. A Kothornos mindkét lábra egyaránt illő színpadi cipő volt, amelynek a Kr. e. 5. században egyáltalán nem volt magas talpa.

⁸⁶ Xen. *Hell.* 2,3,36.

⁸⁷ Xen. *Hell.* 5,2,7.

⁸⁸ Xen. *Mem.* 1,2,12; 4,2, 6–37; *Hell.* 2,3,12; 4,8,27; 7,4,15; *Kyr.* 1,1,1.

⁸⁹ Xen. *Mem.* 4,6,12.

Xenophón Kritiaszt mindig a legsötétebb színekkel ábrázolta, mivel a zsarnok Sókratés ellensége volt, és mivel korábbi, Sókratéshez fűződő barátibb kapcsolata vádpontként szerepelt Sókratés perében.⁹⁰ Megállapíthatjuk, hogy nemcsak Thérámenésnek, hanem Xenophónnak is érdekében állt Kritiasból Kothomost csinálni.

Kritias metamorfózisa?

Kritias sohasem volt demokrata. Az, hogy nem kisebb ellenérzéssel viseltetett a demokráciával szemben, mint Alkibiadés, Thukydidés (nem a történetíró, hanem a politikus, Melésias fia, Periklész ellenfele), Sókratés, Platón, Xenophón, Antisthenész vagy Aristotelész,⁹¹ érződik írásaiból, amelyeket nagyrészt száműzetése előtt, illetve alatt írt, semmiképpen sem később, hiszen a harmincak erőszakos uralma alatt nem lett volna rá ideje.⁹² Magasztalta Spártát és Kimónt, aki Spártabarát volt (*VS* B 6; 8; 32–37; 52). Kimón „többre becsülte a lakedaimóniak javát hazájának növekedésénél” – írta.⁹³ Ez annak a politikusnak a hangja, aki a harmincak idején Lysandros segítségével zsarnokuralmat hozott létre. Kritizálta a demokrácia vezető politikusait, Themistoklész és Kleónt (*VS* B 45), és kimutatta megvetését az alacsony származású költővel, Archilochosszal szemben (*VS* B 44). Velejég konzervatív volt, ha hihetünk Platónnak, aki az ő szájába adta Timaiosában és Kritiasában Atlantis történetét, és egyre szívesebben ültette volna át az elméletet gyakorlatba.⁹⁴ Kritias számára a demokrácia elviselhetetlen politikai rendszer volt.⁹⁵

A későbbi tyrannos portréjához azonban hiányzik még egy árnyalat, amely nélkül nagyon is hiányos lenne a róla alkotott kép: az erőszak. Amit Claude Mossé ír, pusztán hipotézis: „Ha Kritias volt Platón Kalliklésének modellje, nem is rokonszenvezhet mással, mint egy zsarnokkal, és az eszközök megválasztásával nem kellett sokat törődni.”⁹⁶ Semmi sem bizonyítja ugyanis, hogy Platónnak Kritias jellemzéséhez szüksége volt személyisége megkettőzésére, hogy Kalliklész személyében egy „kódolt” Kritiaszt kellene látnunk. Ha azonban Kritias nem azonos a platóni Kalliklésszel, bizonyos, hogy hiányzik belőle az erőszak? És ha hiányzik, ez azt bizonyítja, hogy korábban mérsékelt oligarcha volt? A mérséklet azonos lenne a kiontott vér hiányával? Vérengzés nélkül nem lehet valaki radikális? Mindez arra

⁹⁰ Xen. *Mem.* 1,2,12–48; Nestle 1948. „Seine Darstellung ist gehässiger als die des Platon und Aristoteles und steht im Dienst der Verteidigung der Sokratik im Blick auf die restaurierte Demokratie.”

⁹¹ Nestle 1948. 269.

⁹² Nestle 1948. 270.

⁹³ *VS* Kritias B 52; Plut. *Kim.* 16.

⁹⁴ Plat. *Tim.* 26 C; az Archilochos-törédekről Nestle 1940. 409–410.

⁹⁵ Xen. *Hell.* 2, 3, 35.

⁹⁶ Mossé 1961. 355 N. 6. Vö. Popper, K. R.: *Der Zauber Platons*. Bern, 1957. 414. „In Platons Werk sind Kallikles und Thrasymachos die typischen Gestalten. Historisch stehen ihnen vielleicht Thramenes und Kritias am nächsten und vielleicht auch Alkibiades, dessen Charakter und Taten sich jedoch nur schwer beurteilen lassen.”

utalna, hogy Kritias fejlődésében megfigyelhető a mérsékelt oligarchiáról a radikális zsamokságba való hirtelen átmenet?

Nézetem szerint három különböző szakaszt figyelhetünk meg Kritias életében. Az első szakaszban író és teoretikus: leírja, amit gondol, de a politikai életben nem akar közvetlenül részt venni. Igazi *rich quietist*, akiben megvan a *contemplative life* iránti vonzódás.⁹⁷ Politikai elméletének alapjai ekkor már készen állnak: demokráciaellenesség és Spártabarátság. Nézetei radikalizálódását feltehetőleg már ekkor elősegítette meghurcoltatása a Hermokopidák perében. Első politikai fellépése, ha feltételezésem helyes volt, a négyszázak idejére esett, és elképzelhető, hogy tagja volt az oligarcha tanácsnak. De ha nem is volt tagja, családja révén mindenképpen benne élt az események sodrában. Amikor megbukott az oligarchia, és megszűnt annak a lehetősége, hogy a demokráciát egy lépésben föl lehet számolni, két politikusba vetette reményét, Théramenésbe és Alkibiadésba. Politikai fejlődésének ebben a második szakaszában más politikusoktól várta elvei megvalósítását, de már ő maga is kilépett a háttérből, és támogatta Alkibiadés és Théramenés erőfeszítéseit.⁹⁸ Még nem tudott vagy nem akart előtérbe kerülni. Azt hihette, hogy erre nincs is szükség. Amit nem sikerült rövid úton elérni, sikerül majd kerülővel. Csakhogy Théramenés szembekerült Alkibiadésszal, és még a hoplitéspoliteia mérsékelt oligarchiája is lekerült a napirendről. Alkibiadés demokrata népvezérként tért haza, így Kritiasban megkeseredett az elégiájából sugárzó öröm. Nem úgy folytak a dolgok, ahogy szerette volna. Újból a háttérbe vonult, és egyre ingerültebben nézte, hogyan fordul visszájára minden korábbi törekvése. A sors iróniája, hogy Alkibiadés második bukásakor a tisztogatásba kezdett Kleophón az Alkibiadést egykor visszahívó Kritiast is megtámadja. Száműzetésbe kellett vonulnia, ha életben akart maradni. Ekkor már biztos volt benne, hogy mások által nem valósíthatja meg azt, amit megálmodott. Thessaliába ment, és Prométheus oldalára állva tyrannist akart létrehozni. Ez volt az utolsó kísérlete, hogy mások oldalán valósítsa meg két alapelvét, a demokráciaellenességet és a Spártabarátságot. Csakhogy ezt Thessaliában Prométheusszal együttműködve éppúgy nem tudta elérni, mint korábban Athénban a négyszázakat, Théramenést vagy Alkibiadést támogatva. Thessaliában nem elméletet, hanem gyakorlatot tanult. A hamincakra jellemző véres erőszaknak nem voltak gyökerei sem Athénban, sem Spártában, annál inkább Thessaliában, ahol az ország belső harcokba és viszályokba süllyedt.⁹⁹ A thessaliai politikai gyakorlat mindig is rendkívül erőszakos volt, a gyilkosságok és a terror a mindennapokhoz tartozott.¹⁰⁰ Még az uralkodó családokon belül is gyilkos és méreg oldotta meg a konfliktusokat. Ehhez csatlakoztak még a szofisztika által terjesztett „korszerű” politikai eszmék, hiszen jól tudjuk, hogy Kritias ottjártakor egész Thessalia Gorgias-lázban égett. Az ottani oligarchák számára – akiknek zabolátlanságát a kultúrált athéni, Kritias, némi undorral ábrázolta a *Thettalosok politikájja* című írásában – a szofisztika sajátos olvasata elméleti alapot adott

⁹⁷ Carter 1986. 99–187.

⁹⁸ „Wie er zuerst versuchte, mittels der bestehenden Staatseinrichtungen emporzukommen und den Alkibiades ans Ruder bringen, haben wir gesehen.” Nestle 1948. 269.

⁹⁹ Meyer 1909. 249.

¹⁰⁰ Xen. *Hell.* 6,4,21–37.

brutális gyakorlatukhoz. Ebben az értelemben egyetérthetünk Nestle megállapításával: „Kritias thesszaliai száműzetésében, Gorgias és Thrasymachos hatására vált azzá a zsarnokká, amelyként a történelem az ezt követő rövid uralma alatt megismerte.”¹⁰¹

Közbevetőleg érdemes megjegyezni, hogy többen a peloponnésosi háború eldurvult harcaira, vérengzéseire vezetik vissza a harmincak brutalitását. Kétségtelen, hogy a mészárszék (mint ahogy korábban a plataiaiak lemészárlása, a kerkyrai vérfürdők, az elfogott peloponnésosiak kezének levágása, a hadifoglyok megkövezése stb.) és a hasonló akciók az erkölcsök soha nem látott hanyatlását mutatják, de mindezek Athénon kívül történtek, és a legyőzött, elfogott ellenséggel szemben, háborús viszonyok között. Az még a négyszázak idején sem jutott eszébe senkinek, hogy az oligarchák százakat, ezreket mészároljanak le saját honfitársaik közül. A belpolitikai konfliktusok véraldozatok nélkül oldódtak meg, és ha valakit ki akartak végezni, megőrizték a törvényes eljárás látszatát (példa lehetne Antiphón pere). Nem hasonlítanám tehát sem a háborús eseményekhez, sem pedig az előző oligarchia túlkapásaihoz például az eleusisiak (Attika polgárai!) hidegvérű lemészárlását.

Kritias, amint az eddigiekben láttuk, nem változtatta meg politikai eszméit. Nem a mérséklettől haladt a szélsőség, hanem az elmélettől a gyakorlat felé. Fejlődési útját három lépésben tette meg.

1) Eleinte költő volt és teoretikus. Az eszmék, legkésőbb a Hermokopidák pere után, már készen álltak radikális formában.

2) Azután olyan politikusokat támogatott (négyszázak, Théramenés, Alkibiadés, Prométheus), akiről feltételezte, hogy megvalósítják az eszméket, amelyeket ő, kellő gyakorlat híján, nem tudott megfelelő hatékonysággal képviselni a politika porondján. Ekkor azonban már aktívan politizált.

3) Végezetül eljutott odáig, hogy saját eszméit csak saját maga tudja megvalósítani, ehhez azonban uralkodnia kell Athénon. Ekkor már csak azokkal volt hajlandó megosztania hatalmát, akikben tökéletesen megbízott: Théramenésszal és Chariklésszal. Ő akarta az elméletet adni, de szüksége volt gyakorlott politikusokra. Míg munkamegosztása Chariklésszal mindvégig ideálisan működött, be kellett látnia, hogy Théramenés nem az a politikus, akire szüksége van: neki is voltak elvei, még hozzá Kritiasétól eltérő elvei. Kritias először nyomatékosan figyelmeztette, hogy téved, ha azt hiszi, uralmuk nem zsarnokuralom, ha nem egyedül, hanem harmincan tartják kezükben az állam irányítását.¹⁰² Nem a létszám minősít ugyanis, hanem a felhasznált eszközök. Ezt Kritias, mint teoretikus, tudta jól. De éppen mint teoretikus, alkalmatlan volt arra, hogy jó politikussá váljék. A politikus a józan kompromisszumok embere, a teoretikus pedig az elméletben megálmodott tökéletességé. A katasztrófa akkor következett be, amikor Kritias kivégeztette Théramenést, és Chariklés egyre inkább a végrehajtó, nem pedig az elméleti Kritias gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező ellensúlya lett. Nem lehet egy rendszert azon az alapon működtetni, hogy valaki rendületlenül híve egy eszmének, s ezt az eszmét akarja minden áron, vérrel és vassal győzelemre segíteni. Az ilyesfajta kompromisszum-

¹⁰¹ Nestle 1948. 316.

¹⁰² *Hell.* 2,3,16

képtelen eltökéltség megbuktatja azt a rendszert, amelyet éppen megerősíteni akart. A harmincak történetében a fordulat akkor következett be, amikor Thérámenés, aki figyelmeztette Kritiaszt a hibára, amit elkövetni szándékozott, politikusi tisztánlátása miatt elbukott. Ettől persze ő sem vált hőssé. Az egymást gyilkoló zsarnokok egyike sem az. A zsarnok holtában is zsarnok. Tudták ezt jól Kritias hívei, akik a rendszer elkerülhetetlen bukása után elesett vezérük sírjára állítólag a következő epigrammát vésték:

„Nagyszerű férfiaké ez az emlék: gőgös Athénnek
elvetemült népét, kis időre, de megzabolázták.”¹⁰⁵

Kritias élete példaként szolgált számukra, és minden idők minden zsarnoka számára. Athén története mindenestre békésebb lett volna, ha ma csak annyit írhatnánk Kritias neve mellé lexikonjainkba: „Tehetséges, bár nem kiemelkedő költő és író volt, Sókratész tanítványa. Politikai nézeteit a *Lakedaimóniak állama* és a *Thessalóniak állama* című munkái foglalják össze.”

NÉMETH, GYÖRGY

Critias.

The intellectual development of a writer turned politician and tyrant

Critias of Athens, Socrates' pupil and Plato's uncle was a writer and a historiographer, and like so many of Socrates' pupils, besides severely criticising Athenian democracy, he praised the aristocratic system of Sparta without reservations in his works. This Sparta was of course a fiction, a Utopia, a possible alternative to the Athenian system for aristocratic thinkers. The appraisals of Critias in the sources are different to the extreme. Plato, understandably, describes his uncle as a positive figure, having him tell the legendary, and utopistically aristocratic story of Atlantis. Xenophon, another pupil of Socrates', represents the writer-politician as a blood-thirsty mass murderer and the absolute ruler of the Thirty Tyrants. Indeed, in the fictitious speech of Theramenes (Xen. Hell. 2, 3, 36), he accuses him of being a turncoat, who wanted to help democracy to power (Xenophon, in accordance with his conviction, is using 'democracy' as a dirty word) during his exile to Thessaly, and becoming an oligarch, of the worst kind, after his return to Athens only. The prejudice of Xenophon is understandable: he never forgave Critias for attacking their master Socrates, having him nearly sentenced to death, and at the trial of the philosopher in 399 B.C. the charges included that he had unleashed politicians like Critias upon Athens. The author is of the opinion that Critias was never a democrat, his political career progressing not from the moderate to the extremist but from theory to practice. In the beginning he was a poet and a theoretician. His ideas radicalized by the time of the trial of the Hermocopidae (415 B.C.) at the latest.

¹⁰⁵ Scholion, Aischinés 1,39.; vö. Raubitschek, A. E.: *Zétémata epigraphikés. EEAth*, 16, 1965/66. 148–170.

Later he supported politicians like Antiphon, Theramenes, Alcibiades, Prometheus of Thessaly, who he assumed, would be able to put his antidemocratic ideas into practice. Finally he himself attempted, as a political leader, to put into practice what he had so far represented in writing only. He was not the only leader of the Thirty Tyrants. He was first and foremost an ideologue, sharing power in practical things with Theramenes and Charicles. After the execution of Theramenes, however, theory won against practice, and, incapable of compromise, tyranny, by necessity, had to fail. Critias was killed in battle in 403 B.C., defending his radical ideas. The history of Athens would certainly have been more peaceful had he stuck to literature, and not tried to put into practice what in writing appeared no more than interesting reading to many.